

dr Wiesława Lizińska*
mgr Jarosław M. Nazarczuk*

BARIERY LOKALIZACJI INWESTYCJI NA PRZYKŁADZIE WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

1. Wstęp

Wybór miejsca przyszłej lokalizacji działalności gospodarczej należy do najważniejszych decyzji przedsiębiorcy, ponieważ istnieje zależność między lokalizacją a kosztami produkcji¹. Inwestor, który pragnie podjąć na określonym obszarze działalność gospodarczą dokonuje gruntownej analizy wielu czynników oraz uwarunkowań, które w istotny sposób mogą wpłynąć na rentowność prowadzonego przedsięwzięcia. W swych kalkulacjach dotyczących decyzji inwestycyjnej uwzględnia czynniki stymulujące podjęcie działalności oraz czynniki destymulujące ich potencjalną aktywność inwestycyjną². Przedsiębiorca ulokuje niewątpliwie swój kapitał w miejscu, gdzie najwięcej będzie spełnionych czynników stymulujących do podjęcia działalności gospodarczej, a zminimalizowane będą czynniki wpływające zniechęcająco (destymulanty).

Istnieje wiele uwarunkowań, na które zwracają uwagę przedsiębiorcy. Do czynników wpływających destymulująco na inwestorów należą: wysoka stopa bezrobocia i związane z nią patologie, zagrożenia wynikające z wysokiej przestępczości, brak kompatybilności w legislacji między krajami eksportującymi i importującymi kapitał, degradacja środowiska naturalnego, trudności ze znalezieniem lokalu, wysokie ceny ziemi, długi okres załatwiania formalności, zmiany w przepisach ustanawianych przez gminy itd.³

Celem artykułu jest wyszczególnienie głównych czynników wpływających zniechęcająco na lokowanie inwestycji w woj. warmińsko-mazurskim oraz porównanie uzyskanych wyników badań z dostępnymi opracowaniami z zakresu tej tematyki.

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Nauk Ekonomicznych.

¹ W. Dziemianowicz, B. Jałowiecki, M. Krajewska, *Polityka miejska a inwestycje zagraniczne w polskich metropoliach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, s. 24.

² M. Kujawka, *Destymulanty bezpośrednich inwestycji zagranicznych w województwie* [w:] W. Karaszewski (red.) *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w województwie kujawsko-pomorskim (stan, znaczenie dla gospodarki województwa, stymulanty i destymulanty napływu)*, WNEiZ UMK, Toruń 2005, s. 96.

³ K. Gawlikowska-Hueckel (red.), *Polska regionów*, nr 10/2000, IBnGR, Gdańsk-Warszawa 2000, s. 92.

2. Bariery lokalizacji inwestycji

Istnieją czynniki, które wpływają odpychająco na inwestorów i nie zachęcają ich do ulokowania kapitału w danym regionie. W literaturze przedmiotu zostały one nazwane barierami lokalizacji, w odróżnieniu od czynników lokalizacji, których siła jest zwrócona w przeciwnym kierunku. Niejednokrotnie są one silnie związane z rodzajem prowadzonej działalności przez przedsiębiorstwo. Część z nich ma bardziej ogólny charakter pozwalający je zastosować do większości podmiotów gospodarczych, a inne będące istotnie związane ze specyfiką działalności określonych branż, mają jedynie zastosowanie do wybranych grup przedsiębiorstw. Bariery lokalizacji produkcji można określić jako przeszkody uniemożliwiające, ograniczające lub utrudniające prowadzenie określonej działalności gospodarczej na danym obszarze⁴. Utrudnienia te dotyczą zarówno krajowych jak i zagranicznych inwestorów oraz w sposób istotny wpływają na atrakcyjność inwestycyjną regionu.

Główne bariery występujące w polskiej gospodarce, które w sposób istotny przeszkadzają inwestorom zagranicznym prowadzić działalność gospodarczą to:

- biurokracja,
- częste zmiany przepisów,
- obowiązujące rozwiązania prawne,
- długi okres oczekiwania na decyzje administracyjne⁵.

Nie są to jednak jedyne utrudnienia, z jakimi muszą sobie radzić przedsiębiorcy krajowi czy zagraniczni. Oprócz wyszczególnionych powyżej najczęstszych barier lokalizacji inwestycji w danym regionie można również zaliczyć:

- brak odpowiednio przygotowanych terenów inwestycyjnych,
- brak systemu wsparcia samorządów lokalnych w zakresie przygotowania terenów inwestycyjnych i budowy infrastruktury,
- brak zachęty inwestycyjnej polegającej na możliwości nabycia na cele inwestycyjne nieruchomości stanowiących własność publiczną (Skarbu Państwa lub samorządu) za obniżoną cenę,
- instrument w postaci zwolnień i ulg w podatku od nieruchomości nie jest wykorzystywany w wystarczający sposób (zła sytuacja finansowa samorządów, roczny cykl budżetowy, kadencyjność rad, gmin),
- przewlekłe i niepotrzebne procedury odrolniania gruntów w miastach⁶.

⁴ W. Budner, *Lokalizacja przedsiębiorstw. Aspekty ekonomiczno-przestrzenne i środowiskowe*, AE w Poznaniu, Poznań 2004, s. 31.

⁵ M. Stawicka, *Atrakcyjność inwestycyjna Polski*, CeDeWu, Warszawa 2007, s. 141.

⁶ Opracowanie własne na podstawie: *Polska rajem dla inwestorów? Bariery inwestycyjne w Polsce oraz propozycje rozwiązań ukierunkowanych na ich usuwanie*, PAIiZ S.A., Warszawa 2003, s. 14-20.

Bariery lokalizacji inwestycji mogą przyjmować różne formy. Niekorzystny z punktu widzenia przedsiębiorcy pragnącego ulokować swoją inwestycję może być zarówno brak określonych zasobów lub czynników produkcji jak również nadmiar mający miejsce choćby w przypadku przeinwestowania danego terenu. Bez dokonania określonych inwestycji (głównie infrastrukturalnych) rozwój niektórych dziedzin działalności gospodarczej nie jest możliwy. Brak inwestycji (np. w dziedzinie telekomunikacji, zaopatrzenia w energię, wodę itp.) stanowi niebezpieczną barierę w rozwoju gospodarczym⁷. Aby przeciwdziałać temu niebezpiecznemu trendowi należy zidentyfikować poszczególne składowe skutkujące zmniejszaniem się poziomu inwestycji.

3. Rodzaje barier lokalizacji inwestycji

Systematyka barier ze względu na liczbę możliwych do przyjęcia kryteriów jest zadaniem złożonym. Możliwe są różne subiektywne podejścia do tego zagadnienia. Jednym z najbardziej rozpowszechnionych wydaje się być podział według kryterium rodzajowego barier lokalizacyjnych, który wyróżnia⁸:

- bariery naturalne (przyrodnicze),
- bariery demograficzne,
- bariery infrastrukturalne,
- bariery społeczne,
- bariery polityczno-administracyjne.

Zgodnie z przedstawionym powyżej podziałem bariery naturalne wynikają z zasobów środowiska, a ich przyczyną są niedobory lub braki określonych zasobów lub występowanie zasobów o niewystarczającej jakości na danym terenie. Można do nich zaliczyć: przestrzeń geograficzną wraz z glebami, zasoby surowcowe, biotyczne, wody. Podobnie, zanieczyszczenie środowiska naturalnego może stanowić czynnik zniechęcający do podejmowania działalności na danym terenie (szczególnie dla producentów żywności) (...)⁹. Należy jednak zauważyć, że natężenie wyszczególnionych czynników maleje wraz z postępującym rozwojem dostępnych technologii oraz możliwościami substytucji określonych zasobów.

Nierozważna gospodarka dostępnymi złożami skutkująca niezrównoważonym rozwojem gospodarczym może przyczynić się do dalszego pogorszenia stanu użytkowanych zasobów na określonym terenie. Efektem takich poczynań będzie pogłębiający się stan wtórnych barier naturalnych ze względu na ograni-

⁷ E. Bończak-Kucharczyk, K. Herbst, K. Chmura, *Jak władze lokalne mogą wspierać przedsiębiorczość*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych Polska Fundacja Promocji Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1998, s. 34.

⁸ W. Budner, *op. cit.*, s. 32.

⁹ K. Gawlikowska-Hueckel, *Atrakcyjność inwestycyjna nowych województw. Polska regionów*, IBnGR, Gdańsk 1999, s. 16.

czenia w możliwościach eksploatacyjnych złóż spowodowane ochroną środowiska.

Bariery demograficzne należy rozpatrywać z punktu widzenia zasobów siły roboczej¹⁰. Istotna jest zarówno liczebność siły roboczej w danym regionie jak i jej kwalifikacje zawodowe oraz wykształcenie pracowników. Najczęstszą barierą demograficzną jest niewłaściwa struktura kwalifikacji dostępnej siły roboczej lub zbyt niska liczba pracowników gotowych podjąć pracę na określonym stanowisku.

Innym rodzajem destymulant są bariery infrastrukturalne. Obejmują one niedorozwój infrastruktury technicznej, tj. transport, łączność, energetyka, gospodarka komunalna. Niedorozwój infrastruktury społecznej przejawiający się brakiem mieszkań i usług niematerialnych jest również istotną destymulantą lokalizacji inwestycji. Ważną rolę w podejmowaniu decyzji odgrywa stan infrastruktury transportowej¹¹.

Negatywne nastawienie społeczności danego regionu może również być barierą lokalizacyjną. Niechęć do obcego kapitału, przemian społeczno-gospodarczych to istotne składowe bariery społecznej. Nie są to jednak wszystkie możliwe formy zachowań społeczności lokalnych. Należałoby tutaj wymienić: obawy przed zmianami, niechęć przedsiębiorców do podejmowania ryzyka, małą zaradność w przeciwstawianiu się trudnościom¹². Poziom kultury oraz mentalność mieszkańców ma również niebagatelny wpływ na stosunek inwestorów do regionu, bowiem wszelkie bariery społeczne kształtują się latami i niemal tyle samo czasu potrzeba na ich zmianę.

Ostatnią grupę prezentowanych przeszkód stanowią bariery polityczno-administracyjne, które wynikają z nastawienia władz lokalnych do inwestorów oraz efektywności i kompetencji administracji. Dotyczy to zarówno polityków i urzędników administracji rządowej, jak i samorządu terytorialnego¹³. Kolejnymi barierami inwestycyjnymi wynikającymi z makrootoczenia były: niesprzyjające warunki działania i rozwoju firm oraz częstotliwość zmian warunków gospodarowania¹⁴. Były one kształtowane przez ustalenia kontroli cen, często zmieniające się przepisy podatkowe oraz regulacje prawne.

Zakres i siła, z jaką oddziałują poszczególne bariery ma swoje odzwierciedlenie w charakterze prowadzonej działalności gospodarczej. Zakres wymogów, jaki jest stawiany przed regionem jest, bowiem silnie uzależniony od tego

¹⁰ W. Budner, *op. cit.*, s. 33.

¹¹ M. Olifirowicz (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne na świecie i w Polsce: tendencje, determinanty i wpływ na gospodarkę*. UNCTAD, Ministerstwo Gospodarki, Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 2002, s. 99.

¹² W. Olkowska, J. Rosłon, *Motywy i bariery inwestowania w małych i średnich przedsiębiorstwach północno-wschodniej Polski*, „Zagadnienia Ekonomiczne”, Wydawnictwo UWM w Olsztynie, Olsztyn 2004, nr 1/2004, s. 80.

¹³ W. Budner, *op. cit.*, s. 34.

¹⁴ W. Olkowska, J. Rosłon, *op. cit.*, s. 81.

czy do planowanej produkcji będą wymagane duże zasoby określonych złóż lub np. wysoko wykwalifikowani pracownicy.

Zarówno zakres, jak i natężenie poszczególnych barier nie jest również stałe w długim okresie czasu. Na zmienność siły i zakresu oddziaływania barier zasobowych w czasie wpływają przede wszystkim takie elementy, jak stopień rozwoju gospodarczego obszaru, stan zasobów naturalnych, stopień zanieczyszczenia środowiska naturalnego, poziom techniczny gospodarki narodowej¹⁵. Postępujący czas może nasilić natężenie oddziaływania określonej bariery, np. szybki rozwój dostępnych technologii wymaga coraz większej liczby wykwalifikowanych pracowników, co znacząco podnosi koszty uzyskania siły roboczej. Może on również zadziałać całkiem przeciwnie, gdy w drodze postępu technologicznego możliwe będzie zastąpienie rzadkiego zasobu innym i bardziej powszechnym przyczyniając się do obniżenia kosztów produkcji.

Bez wątplenia bariery lokalizacyjne ograniczają liczbę potencjalnych inwestycji w regionie spowalniając tempo jego wzrostu. Władze samorządowe są zatem zainteresowane chociaż nieznacznym ich kształtowaniem w celu poprawy wizerunku regionu. Dlatego tak ważne jest odpowiednie kształtowanie polityki regionalnej oraz rozwijanie sieci drogowej, telekomunikacyjnej przy jednoczesnym oferowaniu wielu sposobności do inwestowania, bowiem to zaowocuje poprawą wizerunku regionu dla inwestorów. Wzrost inwestycji na danym obszarze natomiast przyczyni się do poprawy poziomu życia jego obywateli.

Badania empiryczne

Badania ankietowe przeprowadzono na przełomie 2005 i 2006 r., korzystając z narzędzia, jakim był kwestionariusz ankiety. Ankiety były wypełniane indywidualnie przez inwestorów, w większości przypadków przy obecności osoby przeprowadzającej badania (autora tego opracowania), w celu uzyskania jak najbardziej precyzyjnych odpowiedzi i rozwikłania ewentualnych niejasności mogących powstać w trakcie wypełniania kwestionariusza.

W badaniach wykorzystano probabilistyczny model doboru próby, spełniającego wymagania reprezentatywności, w którym każdy podmiot ma takie samo i większe od zera prawdopodobieństwo przystąpienia do badań. Sondazem tym objęto 96 przedsiębiorstw z województwa warmińsko-mazurskiego, z których 78 udzieliło odpowiedzi kwalifikujących je do próby badawczej.

Wyniki badań empirycznych

Przedsiębiorstwa borykają się z wieloma problemami związanymi z prowadzeniem i samym zakładaniem działalności gospodarczej. Dla wielu z nich mogą

¹⁵ W. Budner, *op. cit.*, s. 35.

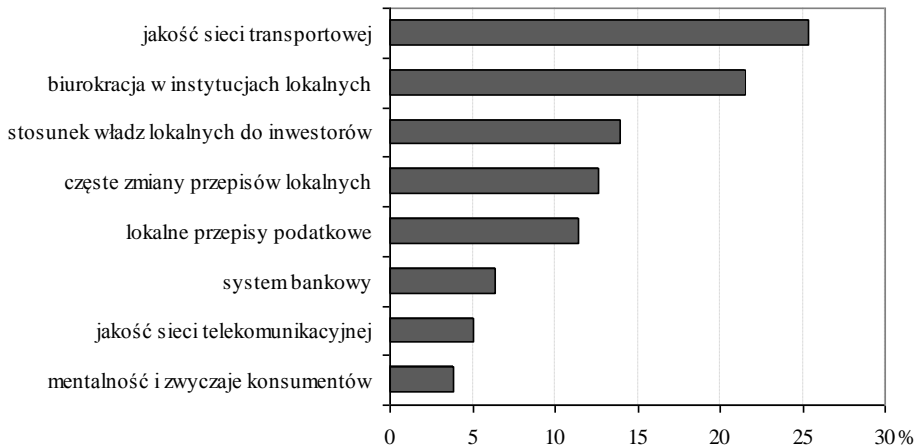
to być bariery lokalizacji inwestycji, które efektywnie uniemożliwią im założenie i prowadzenie działalności gospodarczej na określonym terenie. Przeprowadzone badania udowadniają jednak, że te bariery są przeszkodą, którą można przezwyciężyć. Dowodem potwierdzającym tą tezę są przedsiębiorstwa, którym udało się sprostać tym przeszkodom, czyli ankietowanym przedsiębiorstwom z woj. warmińsko-mazurskiego. Dlatego sensowniejszym wydaje się nazywanie tych przeszkód - utrudnieniami lub destymulantami prowadzenia działalności gospodarczej, czyli czynnikami, które zniechęcają do lokowania i utrudniają prowadzenie działalności gospodarczej.

Przeprowadzone badania dowiodły, iż jednym z największych utrudnień dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej jest niedostatecznie rozwinięta infrastruktura transportowa. Wyniki przeprowadzonych analiz, zaprezentowane również na rysunku 1, dowiodły, że ponad 25% respondentów podzielało ten pogląd. Badani twierdzili, że niedostateczny rozwój infrastruktury, szczególnie drogowej, znacząco ogranicza ich możliwości rozwojowe, jak również przyczynia się do ograniczenia rentowności prowadzonego przez nich przedsięwzięcia.

Kolejną wskazywaną destymulantą była biurokracja w instytucjach lokalnych. Ankietowani przyznawali, że mieli trudności, w ponad 22% przypadków, w załatwianiu spraw odnośnie funkcjonowania ich przedsiębiorstwa. Najczęstsze kłopoty wynikały z liczby i złożoności odpowiednich dokumentów, jakie musieli przedstawić i wypełnić. Ponadto deklarowali, iż w tym celu musieli przychodzić do urzędu wiele razy.

RYSUNEK 1.

Czynniki utrudniające lokalizację inwestycji i prowadzenie działalności gospodarczej w badanym regionie

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych.

Zaniepokojenie wśród inwestorów budził także stosunek władz lokalnych do przedsiębiorców. Ankietowani zwracali uwagę na brak odpowiednich zachęt ze strony samorządów w kierunku pozyskania inwestycji na ich terytorium oraz na rozwiązania systemowe, które ograniczają rozwój przedsiębiorczości.

Tę nieprzychylną sytuację wzmacniają, zgodnie z opinią 13% badanych, częste zmiany przepisów lokalnych. Niemal 12% uważało, że do tego stanu rzeczy również przyczyniają się lokalne przepisy podatkowe. Jeżeli spojrzeć na zagadnienie przepisów lokalnych całościowo, to należy zauważyć, iż niemal 25% badanych miało do tej kwestii zastrzeżenia. Jest to zatem czynnik, który pozwala być traktowanym na równi z poziomem infrastruktury, który został wymieniony największą ilością razy.

Znacznie mniejszy udział, bo zaledwie 6%, w ograniczaniu inwestycji w regionie ma system bankowy. Jest to czynnik zmniejszający wielkość możliwych inwestycji, bowiem przedsiębiorcy potrzebują kapitału do realizacji ich planów inwestycyjnych, który nie zawsze są w stanie zgromadzić. Dostęp do środków finansowych, tempo ich przyznawania oraz trudności w ich uzyskaniu to najczęstsze problemy, przed jakimi musieli stawać inwestorzy.

Nieco rzadziej borykali się oni z jakością sieci telekomunikacyjnej (nieco ponad 5% przypadków) oraz z nieprzychylną mentalnością i zakorzenionymi zwyczajami konsumentów, powodujące znaczne podwyższenie kosztów wejścia na określony rynek lokalny oraz promocji nowych produktów i usług.

Uzyskane wyniki badań dotyczące destymulant w pewnym stopniu pokrywają się z szerszymi badaniami¹⁶ przeprowadzonymi w woj. warmińsko-mazurskim. Zgodnie z ich wynikami badane przedsiębiorstwa w 2004 r. do czynników najbardziej utrudniających im prowadzenie działalności gospodarczej zaliczyły¹⁷:

- wysokie obciążenia na rzecz budżetu,
- niejasne i niespójne przepisy prawne,
- niepewność ogólnej sytuacji gospodarczej,
- niedostateczny popyt na rynku krajowym.

Ponadto, część przedsiębiorców jako szczególną uciążliwość potraktowała import samochodów używanych, konkurencję na rynku krajowym, kurs złotego w stosunku do euro, funkcjonowanie supermarketów oraz zatory płatnicze. Występujące różnice w postrzeganiu barier lokalizacji przez przedsiębiorców były głównie uwarunkowane specyfiką prowadzonej działalności analizowaną zgodnie z klasyfikacją PKD.

¹⁶ Zob. raport końcowy z II etapu badań w ramach projektu pt. *Badanie przedsiębiorstw Warmii i Mazur w zakresie konkurencyjności i innowacyjności*, Cz. II. Konkurencyjność i innowacyjność branż regionu warmińsko-mazurskiego - wyniki badań ankietowych, Olsztyn 2006, s. 33-36, <http://www.zporr.24.olsztyn.pl>.

¹⁷ *Ibidem*, s. 34.

Analiza zebranych wyników obu badań pozwala dostrzec różnice w postrzeganiu czynników utrudniających lokowanie i prowadzenie działalności gospodarczej na terenie woj. warmińsko-mazurskiego. Do czynników, które nie znajdują potwierdzenia w raporcie o konkurencyjności i innowacyjności przedsiębiorstw można zaliczyć: jakość infrastruktury transportowej, biurokrację w instytucjach lokalnych, system bankowy, infrastrukturę telekomunikacyjną. Poniekąd rozbieżności te mogą wynikać z doboru próby badawczej (głównie doboru branż) oraz odmiennego terminu przeprowadzonych badań.

Zaprezentowane wyniki analiz posiadają jednak kilka wspólnych cech. W obu przypadkach, bowiem do cech najistotniej zniechęcających do prowadzenia działalności gospodarczej ankietowane przedsiębiorstwa zaliczyły: niejasne, często zmieniające się i niespójne przepisy prawne, obciążenia budżetowe oraz wysokie podatki. Są to czynniki, które występują o różnym nasileniu w zależności od lokalizacji oraz specyfiki branży, w jakiej działa przedsiębiorstwo.

4. Zakończenie

Wnioskiem z przeprowadzonych badań własnych jest fakt, iż większość z barier inwestowania na terenie woj. warmińsko-mazurskiego, zidentyfikowanych przez badanych przedsiębiorców jest dla nich do zaakceptowania. Dlatego słusznym wydaje się traktowanie tych czynników jako utrudnień w prowadzeniu działalności gospodarczej aniżeli barier lokalizacji.

Jedynie nieco ponad $\frac{1}{3}$ badanych zadeklarowało chęć zmiany miejsca lokalizacji inwestycji w przypadku takiej możliwości. Główne czynniki wpływające negatywnie na rozwój inwestycji, tj. infrastruktura transportowa, biurokracja w instytucjach lokalnych, częste zmiany przepisów lokalnych oraz lokalne przepisy podatkowe leżą w gestii samorządów terytorialnych. Problem ich rozwiązania zapewne będzie wymagał odpowiedniego spożytkowania nakładów finansowych na ich zniwelowanie. To z pewnością przyczyni się do poprawy wizerunku regionu dla inwestorów.

Literatura

1. Bończak-Kucharczyk E., Herbst K., Chmura K., *Jak władze lokalne mogą wspierać przedsiębiorczość*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych Polska Fundacja Promocji Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1998.
2. Budner W., *Lokalizacja przedsiębiorstw. Aspekty ekonomiczno-przestrzenne i środowiskowe*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2004.
3. Bończak-Kucharczyk E., Herbst K., Chmura K., *Jak władze lokalne mogą wspierać przedsiębiorczość*. Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych

- Polska Fundacja Promocji Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1998.
4. Dziemianowicz W., Jałowiecki B., *Polityka miejska a inwestycje zagraniczne w polskich metropoliach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
 5. Gawlikowska-Hueckel K., *Atrakcyjność inwestycyjna nowych województw. Polska regionów*, nr 4/1999, IBnGR, Gdańsk 1999.
 6. Gawlikowska-Hueckel K. (red.), *Polska regionów*, nr 10/2000, IBnGR, Gdańsk-Warszawa 2000.
 7. Kujawka M., *Destymulanty bezpośrednich inwestycji zagranicznych w województwie* [w:] W. Karaszewski (red.) *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w województwie kujawsko-pomorskim (stan, znaczenie dla gospodarki województwa, stymulanty i destymulanty napływu)*, WNEiZ UMK, Toruń 2005, s. 96.
 8. Makulska D., *Instrumenty polityki regionalnej w Polsce*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2004, s. 141.
 9. Olifirowicz M. (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne na świecie i w Polsce: tendencje, determinanty i wpływ na gospodarkę*, UNCTAD, Ministerstwo Gospodarki, Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 2002.
 10. Olkowska W., Rosłon J., *Motywy i bariery inwestowania w małych i średnich przedsiębiorstwach północno-wschodniej Polski*, „Zagadnienia Ekonomiczne”, Wydawnictwo UWM w Olsztynie, Olsztyn 2004, nr 1/2004.
 11. *Polska rajem dla inwestorów? Bariery inwestycyjne w Polsce oraz propozycje rozwiązań ukierunkowanych na ich usuwanie*, PAliZ S.A., Warszawa 2003.
 12. Raport końcowy z II etapu badań w ramach projektu pt. *Badanie przedsiębiorstw Warmii i Mazur w zakresie konkurencyjności i innowacyjności*, Cz. II. Konkurencyjność i innowacyjność branż regionu warmińsko-mazurskiego - wyniki badań ankietowych, Olsztyn 2006, s. 33-36, <http://www.zporr.24.olsztyn.pl>.
 13. Stawicka M., *Atrakcyjność inwestycyjna Polski*, CeDeWu, Warszawa 2007.